

Cuprins

<i>Prefață</i> (Emmanuel Le Roy Ladurie)	5
<i>Introducere. Europa Cantemireștilor</i>	13
<i>Avertisment</i>	25

Partea întâi

De la Istanbul la Sankt Petersburg: Dimitrie Cantemir

Capitolul 1. Întemeierea unei case princlare	29
Moldova.....	29
În umbra lui Tamerlan	36
Întemeietorul.....	43
Visuri dinastice.....	48
Capitolul 2. Ucenicia unui principe moștenitor moldovean.....	52
Fiul, «icoana vie a părintelui său».....	54
Importanța celui dintii dascăl.....	59
La școala Istoriei trăite: ostatic și principe.....	63
Capitolul 3. Orient și Occident pe malurile Bosforului	67
Bărbatul cu perucă și turban.....	69
Iubire și căsătorie: un portret intim	73
O Sorbonă a tradițiilor bizantine	78
În preajma ambasadorilor țărilor europene.....	86
Un Orfeu pentru sultan.....	90
Capitolul 4. În oglinda primelor scrieri	97
<i>Divanul</i>	99
Eseurile filozofice, Van Helmont și Aristotel.....	105
<i>Istoria ieroglifică</i>	111
<i>Cartea științei muzicii</i>	116

Capitolul 5. Pe scena puterii.....	120
Îndelungata așteptare	120
O domnie episodică.....	129
Un viraj istoric: de la Sudul otoman la Nordul rusesc.....	133
Înfrângerea.....	141
Capitolul 6. În Rusia lui Petru cel Mare	146
Nostalgii moldovene	148
Reședințe și moșii rusești	158
Principele în familie	162
Școala casei princiare	168
Consilier secret și senator.....	171
Capitolul 7. Principele la masa de lucru	180
Membriu al Academiei din Berlin.....	182
<i>Descriptio Moldaviae și Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor</i>	185
Memorii biografice.....	193
Despre lumea otomană și islamică: <i>Istoria Imperiului Otoman, Sistemul sau întocmirea religiei mahomedane</i>	195
Teme rusești	209
Capitolul 8. Ultima aventură.....	216
La Poarta de fier a Orientului.....	216
Cercetări caucaziene	220
Astrahan și presupusa idilă dintre Petru cel Mare și Maria Cantemir.....	222
«La sfârșitul vieții mele mă pot socoti fericit...».....	227
Note.....	233

Partea a doua

Din Rusia în Occident: Antioh Cantemir

Capitolul 9. Un tânăr principe în zorii Luminilor rusești.....	255
Învățătura tatălui și a primilor dascăli	256
De la Academia ortodoxă la Colegiul catolic	258
Academia de științe din Sankt Petersburg.....	261
În garda imperială.....	267
Amicițiile literare.....	270
1730, un rol pe scena istoriei.....	276

Capitolul 10. A scrie și a traduce: în căutarea unui destin literar.....	279
Traducătorul.....	280
<i>Conversații despre pluralitatea lumilor</i>	284
În căutarea originalității: <i>Simfonia la psaltire</i> ...	287
Nașterea poetului: <i>Satirele, Petrida</i>	290
Capitolul 11. Un ambasador rus la Londra și la Paris.....	296
O numire surprinzătoare.....	296
La Curtea Maiestății sale britanice	301
La «clubul diplomatic»	303
Apropieri anglo-ruse.....	306
Tatonări ruso-franceze	310
Paris-Versailles.....	313
O misiune imposibilă?	315
Pe scena diplomației franceze	316
«O reședință nu prea mare»	323
În război cu poliția.....	325
Vești moldovene și diplomație orientală	328
1740: complicațiile succesiunii	331
«Desăvârșitul ambasador»	336
Capitolul 12. În viltoarea opiniei publice și a schimburilor culturale	345
Războiul de imagine: Rusia și autocrația ei.....	345
Schimburi academice	358
Circulația persoanelor	363
Un ambasador al Bisericii?	367
Capitolul 13. În republica literelor	370
«Frecventarea spectacolelor»	370
Saloane și prietenii literare	375
Montesquieu și Voltaire.....	380
Continuarea studiilor	387
Printre cărți	388
Capitolul 14. Omul de litere.....	397
«A scrie satiri sîntem numai deprinși»	398
<i>Epistola [...] către un prieten despre alcătuirea versurilor rusești</i>	410
<i>Dicționarul rus și francez: continuare sau nou proiect?</i>	413
Opera traducătorului	415
<i>Viața principelui Dimitrie Cantemir</i>	423
«Varia»	426

Capitolul 15. Viața sentimentală, amurg	
de viață.....	430
Prietenii.....	434
O boală lungă.....	436
«Eu fără tulburare aștept să-mi vie ceasul...» ...	438
Ultimii Cantemirești.....	442
Capitolul 16. Aventura europeană	
a <i>Istoriei Imperiului Otoman</i>	448
Edițiile succesive: Londra, Paris, Hamburg.....	449
Ecourile din presă.....	456
De la Voltaire la Victor Hugo și la...	
biblioteca Sainte-Geneviève.....	459
Epilog.....	473
Note.....	477

ANEXĂ

<i>Bibliografie selectivă</i>	493
<i>Mulțumiri</i>	523
<i>Indice de nume</i>	527

Mulțumim Bibliotecii Academiei Române, Secția de Manuscrise și Carte Veche, pentru permisiunea de a reproduce pe copertă ilustrația reprezentând palatul lui Dimitrie Cantemir din Constantinopole, din lucrarea *The History of the Growth and Decay of the Othman Empire*, London, 1734, aflată în fondul său de carte rară.

Stefan Lemny, *Les Cantemir: l'aventure européenne d'une famille princière au XVIIIe siècle*

© Éditions Complexe/Edigroup, 2009 pour la présente édition

© 2010, 2013 by Editura POLIROM, pentru ediția în limba română

Această carte este protejată prin copyright. Reproducerea integrală sau parțială, multiplicarea prin orice mijloace și sub orice formă, cum ar fi xeroxarea, scanarea, transpunerea în format electronic sau audio, punerea la dispoziția publică, inclusiv prin internet sau prin rețele de calculatoare, stocarea permanentă sau temporară pe dispozitive sau sisteme cu posibilitatea recuperării informațiilor, cu scop comercial sau gratuit, precum și alte fapte similare săvârșite fără permisiunea scrisă a deținătorului copyrightului reprezintă o încălcare a legislației cu privire la protecția proprietății intelectuale și se pedepsesc penal și/sau civil în conformitate cu legile în vigoare.

Pe copertă (în medalion): Dimitrie Cantemir, după o gravură din 1734; Antioh Cantemir, gravură după E. Vinogradov, 1761

www.polirom.ro

Editura POLIROM

Iași, B-dul Carol I nr. 4; P.O. BOX 266, 700506

București, Splaiul Unirii nr. 6, bl. B3A, sc. 1, et. 1,

sector 4, 040031, O.P. 53, C.P. 15-728

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României:

LEMNY, ȘTEFAN

Cantemireștii: aventura europeană a unei familii princiare din secolul al XVIII-lea / Ștefan Lemny; trad. de Magda Jeanrenaud; pref. de Emmanuel Le Roy Ladurie. – Iași: Polirom, 2013

ISBN: 978-973-46-3587-0

I. Jeanrenaud, Magda (trad.)

II. Le Roy Ladurie, Emmanuel (pref.)

008(498) Cantemir

Printed in ROMANIA

Ștefan
LEMNY
Cantemireștii

Aventura europeană a unei familii
princiare din secolul al XVIII-lea

Prefață de Emmanuel Le Roy Ladurie

Traducere de Magda Jeanrenaud

POLIROM
2013

Teme rusești

Dimitrie este prea prins de lucrările lui despre români și Imperiul Otoman pentru a mai avea răgaz să cultive un interes similar pentru țara unde a găsit adăpost. Este totuși preocupat de temele care agită societatea rusă a vremii, în special cele privitoare la rolul țarului și misiunea Rusiei în lume. Panegiricul *Lui Petru întîiu, celui mai luminat și celui mai puternic credincios, biruito- rului și celui mai milostiv Împărat*, publicat simultan în rusă și latină în 1714 sub semnătura fiului său, Șerban, care-l recitase în același an în prezența țarului, indică un prim pas făcut pe această cale.

Textul nu are nimic excepțional în raport cu literatura panegirică compusă la Curtea Rusiei în onoarea țarului. Însă vîrsta fragedă a oratorului atrage atenția contemporanilor. Friedrich Christian Weber consemnează evenimentul în minuțiosul său jurnal, în care notează faptele cele mai însemnate petrecute în capitala rusă. Prin mijlocirea germanilor din Rusia, în special a baronului von Huysen, știrea ajunge apoi în paginile revistei *Acta eruditorum*: rubrica de «noutăți literare» din 1 noiembrie 1714 menționează discursul ținut în fața țarului ca «vrednic de laudă» și chiar ca un adevărat «giuvaer», insistînd asupra «farmecul[ui] vîrstei» oratorului²⁷⁷. Nu există nici o îndoială că textul a fost compus de Dimitrie, care își punea toate speranțele în misiunea providențială a țarului, eliberatorul popoarelor ortodoxe: «Și precum pe vremea Cezarului Claudius [supărătoare confuzie cu Octavianus Augustus] omenirea a fost mîntuită cînd s-a născut Isus, tot astfel nădăjduim, în zilele Împăratului Petru, în mîntuirea cea mare a Bisericii lui Christos care a înviat».

Să nu uităm că, la acea dată, principele moldovean era preocupat în special de eliberarea țării sale, de care depindea șansa lui de a domni.

Discursul rostit cu brio de fiul său în fața țarului nici că era mai nimerit. Este de altfel interesant să observăm că Petru e numit aici împărat, titlu pe care nu-l va primi oficial decît în 1721.

Idelle acestea iau o altă întorsătură în expunerea manuscrisă în latină din 1714 intitulată *Monarchiarum physica examinatio* (*Cercetarea naturii monarhiilor*), un fel de compendiu de filozofie și gîndire politică menit a legitima ambițiile istorice ale Rusiei.

Este de mirare că, acum, Aristotel este dintr-odată considerat drept «prințul filozofilor»²⁷⁸, dacă ne amintim de criticile caustice proferate la adresa lui de Dimitrie la începuturile carierei sale de scriitor. Și mai surprinzătoare este importanța, aproape egală, acordată Cărții lui Daniel – ceea ce transformă exercițiul teoretic al lui Dimitrie într-o bizară juxtapunere a tezelor aristotelice și a cronologiei apocaliptice a celor patru monarhii, care, după profeția lui Daniel, trebuiau să se succedă într-o ordine degenerescentă crescătoare. Mult înaintea lui, compatriotul său Nicolae Milescu, refugiat, ca și el, în Rusia, interpretase profețiile lui Daniel pentru a anunța înfrîngerea musulmanilor în fața «armelor Crucii». Principele reia același discurs, sprijinindu-se pe argumente inspirate din concepția aristotelică despre «cerc[ul] natural și cu neputință de schimbat». Fiecare «lucru» din natură, explică el, își urmează calea, de la naștere pînă la moarte, și, odată cu descompunerea lui, se naște un alt «lucru». Istoria trece prin același proces: fiecare imperiu se naște, se dezvoltă și dispare, lăsînd locul altuia. Patru mari imperii s-au succedat în acest ciclu: imperiul de Orient (Asiria, Persia și India), imperiul austral (care îngloba Egiptul și celelalte teritorii ale Africii, Grecia și Macedonia), imperiul de Apus sau Imperiul Roman și, în fine, imperiul septentrional al Rusiei. Conform legilor care guvernează «mișcarea circulară a naturii», Imperiul Rus este menit celei mai mari

străluciri. Însă, pentru a urma «planul și ideea naturii», trebuia în prealabil să distrugă «monstrul» otoman, care se împotriva desfășurării ciclului normal al marilor imperii. Cu această misiune este investit autocratul rus, «monarhul mult așteptat», «unul dintre principii, înzestrat cu toate virtuțile și pe care poate că ni l-au și adus timpurile»²⁷⁹. Numele lui Petru nu este rostit, însă aluzia este transparentă: a patra monarhie își poate îndeplini misiunea numai pentru că este condusă de «un principe foarte înțelept și foarte aprig la războaie [...], pe care nu-l întrece nimeni dintre monarhi în cultură și pietate».

Elogiul este mai subtil decât cel din panegiricul din 1714: textul nu este destinat să fie declamat în public pentru a măguli orgoliul suveranului. Căutând să influențeze politica dusă de țar și, mai ales, să trezească ambițiile lui orientale, Dimitrie construiește aici o argumentație sofisticată, evitând laudele ieftine, specifice unui panegiric. Însă mesajul este în substanță același: pentru a-și consolida puterea imperială, țarul trebuie să profite de slăbiciunea Imperiului Otoman și să pornească război împotriva acestuia pentru a-i elibera pe creștini. Dimitrie are, desigur, mare grijă să nu evoce propriile-i țeluri, care depindeau de realizarea acestui program.

Petru cel Mare era un spirit prea pragmatic pentru a se lăsa sedus de asemenea discursuri frumoase. Nu se va abate de la linia pe care și-o fixase: politica lui nordică, care trebuia să asigure Rusiei indispensabila deschidere spre Europa. Ceea ce nu l-a împiedicat probabil să aprecieze încărcătura ideologică a textului, care atribuia Rusiei și suveranului ei un rol esențial în destinele lumii. În orice caz, când țarul va primi de la Senat, în 1721, titlul de împărat și de «părinte al patriei», Dimitrie va semna printre primii actul, la elaborarea căruia poate că a și contribuit. Astfel încât ideea de a conferi țarului o autoritate sporită și

domniei lui mai multă strălucire nu este cea a unui curtean îngenuncheat în fața protectorului său. Ea vine din convingerile lui profunde, care coincid cu propriul proiect de a instaura o putere absolutistă în Moldova.

Trebuie să observăm și îndrăzneala cu care-și apără opiniile privind alte teme, chiar și cu riscul de a intra în conflict cu eminentele cenușii ale lui Petru. Așa se face că, situându-se pe o poziție divergentă într-o dezbatere de natură teologică și, în același timp, pedagogică, ajunge în opoziție deschisă cu Teofan Prokopovici, principalul colaborator al lui Petru în reformarea Bisericii ruse. În 1720, acesta publicase, la dorința țarului, *Prima învățătură pentru princi*, un manual rusesc de educație teologică, menit a explica pe înțelesul tuturor principiile fundamentale ale religiei ortodoxe, pentru a combate ignoranța și superstițiile răspindite în rîndurile credincioșilor fără știință de carte.

Conținutul lucrării pune totuși câteva probleme cunoscătorilor dedesubturilor dogmei, care îl suspectau puternic pe autor că ar fi cedat influențelor protestante, de exemplu, atunci cînd afirma că ascultarea copiilor față de părinți reprezenta un element esențial al echilibrului natural al societății rusești, în aceeași măsură ca supunerea poporului față de autoritatea sacră a suveranului. Să nu uităm că «învățătura» lui Prokopovici este răspîdită într-o țară profund afectată de reorganizarea Bisericii întreprinsă de partizanii lui Petru și, în plus, de executarea, în 1718, a țareviciului Alexei, care incarna speranțele paznicilor tradiției ortodoxe. Din tabăra opusă curentului reformator susținut de Prokopovici face parte Ștefan Iavorski, prelat foarte respectat, care îndrăznise să declare odinioară, mult înainte de moartea lui Alexei, că acesta era «singura speranță» a rușilor, laolaltă cu discipolii săi Ieronim Ghedeon Vișniovski și Teoflact Lopatinski, membri ai Academiei teologice din Moscova și admiratori ai *Sistemului* lui Dimitrie.

Ridicându-se împotriva manualului lui Prokopovici, Dimitrie scrie un opuscul polemic de vreo o sută de file, intitulat *Locuri obscure în catehismul tipărit în slavonește de un autor anonim sub titlul «Prima învățătură pentru prunci»,* din care au ajuns pînă la noi două versiuni manuscrise: cea originală, în latină, și traducerea ei în rusă²⁸⁰. Cum cei doi se cunoșteau de multă vreme, Prokopovici făcînd parte, ca și Dimitrie, din suita țarului în campania de la Prut din 1711, și mai ales cum amîndoi se numărau printre susținătorii zeloși ai reformelor lui Petru, o asemenea diatribă era neașteptată. Este însă vizibil că, în materie de educație religioasă, Dimitrie nu împărtășea punctele de vedere ale autorului *Primei învățături pentru prunci*. Ceea ce și declară public, criticînd deschis catehismul, atitudine cu atît mai îndrăzneată cu cît îl înfrunta pe cel mai luminat literat rus al vremii pe propriul teren.

Ca și Prokopovici, Dimitrie face din ascultarea pe care copiii o datorează părinților o «lege universală și naturală», dar, spre deosebire de prelat, el evocă «legile divine sau civile» care o limitează pe cea dintîi. Se declară mai ales împotriva căsătoriilor aranjate de părinți în ciuda vîrstei fragede sau împotriva voinței copiilor – ceea ce reprezintă un punct de vedere foarte avansat pentru Rusia acelor vremuri. În privința altor teme, Dimitrie apără «ordinea și rînduiealile» «impuse de preaînțeleaptă Maica Biserică». El mai precizează, referindu-se în special la educație: «dacă cineva ar îndrăzni să introducă altă metodă de instruire a copiilor, oricît de bună și zeloasă i-ar fi încercarea, cred că vrînd-nevrînd n-ar putea scăpa de rușinea de a fi bănuț și batjocorit ca reformator sau stricător al vechilor tradiții».

Din acest punct de vedere, Dimitrie se poziționează ca apărător al tradițiilor, împotriva curentului novator promovat de Prokopovici. El îi reproșează acestuia din urmă că dă o interpretare prea vagă

celor zece porunci și că nivelează deosebiriile dintre creștinism, iudaism și islam. Îi mai atrage atenția, dînd dovadă de o mare îndrăzneală, dat fiind că se adresa unui înalt prelat, pentru a-i aminti că vechile acte sinodale ale Bisericii trebuie să aibe autoritate în orice subiect de controversă teologică și pentru a-l îndemna să acționeze în respectul tradițiilor societății ruse. Dimitrie este de acord cu manualul cînd vine vorba de combaterea superstițiilor și a bigoteriei, însă susține că trebuie acționat cu măsură, «fără grabă și cu blindețe». «Dacă cineva, din prostia lui, se închină habotnicește la icoane, mai bine se cade ca unul ca acesta să se învețe», recomandă el, «decît să fie scoasă din biserică închinarea la sfintele icoane». În general, conchide el, «poporul rus trebuie să i se insuflă religiozitatea simplistă cu dragoste frătească și afecțiune părintească, și cercetată cu bunătate și bunăvoință». Idee pe care nu o regăsește la autorul manualului incriminat. Fermității și intransigenței lui Prokopovici, vizibil influențate de protestantism, Dimitrie le opune compasiunea ortodoxă, conform căreia «păcatul, odată mărturisit, nu mai e păcat», fiindcă «nici un păcat, oricît de mare și de grav ar fi, nu poate birui mila și bunătatea lui Dumnezeu»²⁸¹. Pedagogia religioasă recomandată de Dimitrie pare a lua în calcul criza spirituală pe care o traversau credincioșii ruși după executarea țareviciului, din dorința de a întări sufletele dezorientate de reformele statului și ale Bisericii.

Lucrarea nu va putea exercita influența spirituală dorită de autor. Informații despre conținutul ei, Prokopovici o acuză vehement în fața țarului ca fiind primejdioasă pentru punerea în practică a programului său de instrucție religioasă: oamenii simpli, subliniază el, ar putea, citind criticile lui Dimitrie, să refuze învățătura propusă de manualul său și să persevereze în ignoranță, împotriva voinței împăratului. Ceea ce explică, poate, de ce textul principelui va rămîne în stare de manuscris,